

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział 1. Rodzina w ekonomii	13
1.1. Co to jest rodzina?	13
1.2. Funkcje i znaczenie rodziny w społeczeństwie	17
1.3. Decyzje ekonomiczne.....	22
1.3.1. Racjonalność decyzji	22
1.3.2. Decyzje rodzin.....	27
1.4. Determinanty sytuacji materialnej i bezpieczeństwa ekonomicznego rodzin	31
Rozdział 2. Dane o sytuacji ekonomicznej rodzin w Polsce	36
2.1. Uwagi wprowadzające.....	36
2.2. Źródła danych	37
2.2.1. Badanie budżetów gospodarstw domowych.....	37
2.2.2. Warunki życia ludności.....	40
2.2.3. Diagnoza Społeczna	41
2.2.4. Spisy powszechne.....	43
2.2.5. Publiczne i urzędowe zbiory danych.....	45
2.2.6. Inne badania i zbiory danych.....	47
2.3. Zgodność danych.....	50
2.3.1. Jakość danych	50
2.3.2. Definicje podstawowych pojęć.....	53
2.3.3. Ocena zgodności struktur	59
2.3.4. Rozkład dochodu	64
2.4. Łączenie danych z różnych zbiorów	71
Rozdział 3. Sytuacja materialna i bezpieczeństwo ekonomiczne rodzin w krótkim okresie	78
3.1. Uwagi wprowadzające.....	78
3.2. Ubóstwo rodzin.....	79
3.2.1. Definicja i sposób pomiaru	79
3.2.2. Ubóstwo rodzin w badaniach międzynarodowych.....	84
3.2.3. Ubóstwo rodzin w Polsce	88

3.3.	Polaryzacja dochodów rodzin.....	95
3.4.	Bezpieczeństwo ekonomiczne w krótkim okresie.....	101
3.4.1.	Koncepcja bezpieczeństwa ekonomicznego.....	101
3.4.2.	Miara bezpieczeństwa ekonomicznego	106
3.4.3.	Ocena poziomu bezpieczeństwa ekonomicznego rodzin w Polsce	110
3.4.4.	Czynniki wpływające na poziom bezpieczeństwa ekonomicznego	120
3.4.5.	Zmiany poziomu bezpieczeństwa ekonomicznego	128

Rozdział 4. Polityczne i gospodarcze uwarunkowania bezpieczeństwa ekonomicznego

131

4.1.	Uwagi wprowadzające.....	131
4.2.	Wpływ zmian w rozkładzie dochodów	132
4.2.1.	Koncepcja wzrostu korzystnego dla ubogich	132
4.2.2.	Miary oparte na dominacji stochastycznej	134
4.2.3.	Miary oparte na indeksie Zengi	136
4.2.4.	Zmiany w rozkładzie dochodów rodzin	138
4.3.	Polityka prorodzinna.....	145
4.3.1.	Modele polityki prorodzinnej.....	145
4.3.2.	Zakres interwencji	148
4.3.3.	Świadczenia	151
4.3.4.	System podatkowy.....	154
4.3.5.	Inne formy wsparcia	160
4.4.	Bezpieczeństwo ekonomiczne w długim okresie.....	161

Podsumowanie

173

Dodatek A. Wyniki szacowania parametrów modeli	175
---	-----

Dodatek B. Analiza wrażliwości poziomu bezpieczeństwa ekonomicznego w krótkim okresie

181

Bibliografia	187
Spis rysunków	196
Spis tabel	196
Summary	198

Wstęp

Problematyka rodziny nie należy obecnie – i właściwie nigdy nie należała – do głównych obszarów zainteresowań ekonomii. Przyczyn takiego stanu rzeczy poszukiwać należy w funkcjach, jakie rodzina pełni w społeczeństwie. W ujęciu socjologicznym stanowi ona podstawową komórkę społeczną, z punktu widzenia ekonomii, nie wydaje się jednak mieć tak istotnego znaczenia. Główne kategorie ekonomiczne, takie jak dochody, wydatki, konsumpcja czy użyteczność, rozważane są w odniesieniu do innych podmiotów. Wysokość osiąganego dochodu oraz poziom satysfakcji czerpanej z podejmowanych decyzji dotyczą poszczególnych osób. Za podstawową jednostkę konsumpcyjną, na której poziomie podejmowane są decyzje dotyczące struktury ponoszonych wydatków, tradycyjnie uznaje się natomiast gospodarstwo domowe.

Rodzi to wątpliwość, czy obserwowany brak zainteresowania jest uzasadniony i czy rodzina, jako instytucja, rzeczywiście nie ma istotnego znaczenia jako podmiot w ekonomii. Trudno o jednoznaczną odpowiedź na to pytanie. Uznanie rodziny za kategorię przede wszystkim socjologiczną ma głębokie uzasadnienie w jej roli społecznej. Rodzina jest bowiem miejscem budowania trwałych relacji międzyludzkich i zasadniczym elementem struktury społecznej. Z drugiej strony, w pewnych obszarach, mających bardzo duży wpływ na funkcjonowanie gospodarki, to właśnie rodzina jest podstawowym poziomem, na którym podejmowane są decyzje. Wśród nich na pierwszym miejscu wymienić należy decyzje prokreacyjne. Jednakże wiele innych wyborów, związanych z aktywnością zawodową, zmianą miejsca pracy czy wreszcie strukturą konsumpcji, często dokonywanych jest w obszarze rodziny małej (nuklearnej), nawet gdy stanowi ona część większego gospodarstwa domowego.

Niedoceniając rodziny jako odrębnego podmiotu w ekonomii wynika częściowo z tego, że większość rodzin faktycznie funkcjonuje jako osobne gospodarstwa domowe, a autonomia tych, które żyją wraz z innymi rodzinami lub osobami, jest w pewnym zakresie ograniczona. Mimo że w nowszych badaniach podejmowane są próby identyfikacji poszczególnych rodzin w ramach gospodarstw domowych, to ze względów praktycznych faktyczna analiza w dalszym ciągu prowadzona jest z punktu widzenia całego gospodarstwa domowego.

Jednocześnie analiza wielu problemów szczegółowych, związanych m.in. z sytuacją dzieci, młodych matek czy też małżonków, wcale nie wymaga odwołania się do koncepcji rodziny. Czasem nawet analiza może być prowadzona w szerszym zakresie, gdy pozbawiona jest tego typu odniesień. Brak konieczności zdefiniowania pojęcia rodziny pozwala bowiem na ocenę sytuacji danej grupy bez uwzględniania dodatkowych kryteriów.

Mimo to prowadzenie niektórych analiz bez uwzględniania roli rodziny oznacza pominięcie bardzo istotnego aspektu badanej rzeczywistości. Dotyczy to zwłaszcza wspomnianych już zachowań prokreacyjnych. I chociaż truizmem jest stwierdzenie, że dzieci rodzą się w rodzinach, ten oczywisty fakt nie zawsze znajduje bezpośrednie odzwierciedlenie w prowadzonych badaniach. Dlatego pytając o determinanty niskiej dzietności w danej społeczności, należy w zasadzie zapytać o sytuację rodzin podejmujących decyzje w tym zakresie.

Uwarunkowania tych decyzji są niezwykle złożone. Obejmują one czynniki kulturowe, społeczne, psychologiczne, a także ekonomiczne. Próba jednoznacznej identyfikacji tych czynników oraz oszacowania ich faktycznego wpływu znacznie wykracza poza ramy tej książki. Interesującym, z punktu widzenia ekonomii, obszarem jest jednak ocena wpływu już podjętych decyzji na sytuację ekonomiczną i poziom bezpieczeństwa ekonomicznego rodzin.

Rozważane w literaturze koncepcje bezpieczeństwa ekonomicznego w bezpośredni sposób odwołują się do możliwych zagrożeń oraz sposobów (środków) przeciwdziałania im. W tym sensie bezpieczeństwo ekonomiczne wypływa z posiadania różnego typu aktywów jako środków ochrony przed niekorzystnym rozwojem sytuacji w przyszłości, miarą zaś braku bezpieczeństwa ekonomicznego (*economic insecurity*) może być lęk przed przyszłymi stratami oraz obawa o dostateczną ochronę przed konsekwencjami niekorzystnych zdarzeń. W proponowanym w książce ujęciu podstawę bezpieczeństwa ekonomicznego rodzin stanowić będzie zdolność do zaspokojenia potrzeb rodziny na odpowiednim dla danej rodziny poziomie oraz do zapewnienia rodzinie rezerwy finansowej na wypadek niekorzystnych zdarzeń. Tak rozumiane bezpieczeństwo ekonomiczne oznacza więc możliwość zagwarantowania stabilności konsumpcji.

Obszaru bezpieczeństwa ekonomicznego dotyczy główna teza pracy. Głosi ona, że bezpieczeństwo ekonomiczne rodzin w Polsce zależy od liczby dzieci na utrzymaniu. Przewidywany kierunek tego wpływu związany jest jednak z horyzontem analizy. Wzrost liczby dzieci obniża bowiem bezpieczeństwo krótkookresowe, natomiast przy odpowiednio zmienionym systemie emerytalnym może zwiększać bezpieczeństwo w długim okresie.

Analiza tego zagadnienia zostanie oparta na weryfikacji hipotez szczegółowych. Pierwsza z nich stanowi, że rodziny z większą liczbą dzieci charakteryzuje przeciętnie niższy poziom bezpieczeństwa ekonomicznego w krótkim okresie. Weryfikacji tej hipotezy służyć będzie analiza różnych aspektów sytuacji ekonomicznej, przeprowadzona w przekroju typów rodzin, przedstawiona w pierwszej połowie rozdziału trzeciego. Zostanie ona rozszerzona w drugiej części rozdziału trzeciego o zagadnienia związane z bezpieczeństwem ekonomicznym w krótkim okresie: analizę poziomu bezpieczeństwa w zależności od liczby dzieci, ale także wykształcenia głowy rodziny i źródła utrzymania, będące czynnikami determinującymi poziom bezpieczeństwa ekonomicznego i wpływającymi na decyzję o powiększeniu rodziny.

Druga hipoteza szczegółowa dotyczy makroekonomicznych uwarunkowań bezpieczeństwa ekonomicznego. Zakładając, że determinantami bezpieczeństwa ekonomicznego rodzin może być interwencja państwa oraz wzrost gospodarczy, w myśl tej hipotezy ani wzrost gospodarczy, ani polityka prorodzinna (populacyjna) w warunkach polskich nie wpływają jednak na trwałe polepszenie względnej sytuacji rodzin z dziećmi w stosunku do rodzin bezdzietnych oraz rodzin z mniejszą liczbą dzieci. Weryfikacji tej hipotezy służyć będzie realizacja zadania badawczego, polegającego na identyfikacji charakteru zmian w rozkładzie dochodu w warunkach wzrostu gospodarczego oraz ocenie prowadzonej w Polsce polityki prorodzinnej. Analizy te zaprezentowane zostaną w pierwszej części rozdziału czwartego.

Trzecia hipoteza szczegółowa dotyczy ekonomicznej opłacalności decyzji o urodzeniu dziecka¹. Zgodnie z nią ewentualne korzyści ekonomiczne, będące konsekwencją tej decyzji, mogą wystąpić w długim okresie. Związane z weryfikacją tej hipotezy zadanie badawcze, polegające na analizie problematyki bezpieczeństwa ekonomicznego w długim okresie, zostanie zrealizowane w formie analizy, zaprezentowanej w ostatnim punkcie rozdziału czwartego, a dotyczącej hipotetycznych zmian w systemie emerytalnym. Przedstawione w punkcie 4.4 rozważania obejmują jednocześnie podsumowanie wszystkich wcześniejszych wyników, mianowicie wyniki dotyczące sytuacji rodzin oraz ich bezpieczeństwa ekonomicznego w krótkim okresie, a także wpływu czynników makroekonomicznych. Stanowią one bowiem kontekst przedstawionej tam analizy.

Podstawowe pojęcia związane z tematyką prowadzonych rozważań omówione zostaną w rozdziale pierwszym. W rozwiązaniu problemu badawczego, jakim jest identyfikacja czynników – zarówno mikro-, jak i makroekonomicznych – wpływających na sytuację ekonomiczną i bezpieczeństwo ekonomiczne rodzin, pomocniczą rolę będzie odgrywać analiza dostępnych źródeł danych o sytuacji rodzin w Polsce. Analiza ta, przedstawiona w rozdziale drugim, oprócz opisu źródeł, poszerzona zostanie o próbę oceny wiarygodności danych oraz identyfikację potencjalnych obszarów ich zastosowań. W ostatnim punkcie tego rozdziału będzie również zaproponowana metoda połączenia danych pochodzących z dwu badań: Diagnozy Społecznej oraz badania budżetów gospodarstw domowych. Dane z połączonego zbioru wykorzystano do oceny bezpieczeństwa ekonomicznego rodzin w krótkim okresie.

W przedstawionej w dalszej części książki analizie wykorzystano zarówno zaprezentowane już wcześniej w literaturze metody i wyniki badań, jak i oryginalne propozycje. Do drugiej z wymienionych kategorii należą dwie metody. Pierwsza z nich pozwala na ocenę poziomu bezpieczeństwa ekonomicznego w krótkim okresie na podstawie analizy scenariuszy zmian w przyszłej sytuacji danej rodzi-

¹ W szerszym kontekście decyzji o powiększeniu rodziny, która może oznaczać także na przykład adoptowanie dziecka lub faktyczne przejęcie nad nim opieki. Ze względu na to, że w większości wypadków powiększenie rodziny związane jest z urodzeniem dziecka w tej rodzinie, w dalszej części określenia te będą używane zamiennie.

ny (została ona zaproponowana przez autora w ramach prac nad realizacją projektu badawczego Narodowego Banku Polskiego pt. „Bezpieczeństwo ekonomiczne gospodarstw domowych a ich oszczędności i kredyty”). Druga z proponowanych metod dotyczy identyfikacji wzorca zmian w rozkładzie dochodów na podstawie miary opartej na indeksie Zengi (miara ta została zaproponowana w trakcie realizacji projektu pt. „Skuteczność wzrostu gospodarczego w redukowaniu ubóstwa w Polsce”, finansowanego przez Narodowego Centrum Nauki w ramach grantu nr N N112 380440). Szacowanie wartości odpowiednich miar przeprowadzono w środowisku programów SPSS oraz Microsoft Excel, z wykorzystaniem stworzonego w tym celu oprogramowania.

Według wiedzy autora nową propozycję, z punktu widzenia aktualnego stanu badań nad bezpieczeństwem ekonomicznym gospodarstw domowych, stanowi także rozróżnienie analizy w krótkim i długim okresie. Oryginalnym wkładem jest także – zaprezentowana w punkcie 4.4 – propozycja możliwego ukształtowania relacji pomiędzy rodziną a państwem w kontekście zapewnienia bezpieczeństwa ekonomicznego w długim okresie, zwłaszcza w zakresie finansowania świadczeń emerytalnych, opartego na podziale kosztów i korzyści związanych z wychowywaniem dzieci.

Prezentowana praca jest również pierwszą analizą sytuacji rodzin, w której wykorzystano tak duży zbiór danych podatkowych oraz informacji pochodzących z połączonych zbiorów z Diagnozy Społecznej i badania budżetów gospodarstw domowych.

Dostęp do danych podatkowych stał się możliwy wyłącznie dzięki życzliwości i gotowości do współpracy władz Izby Skarbowej we Wrocławiu, za co chciałbym w tym miejscu podziękować. Szczególne wyrazy wdzięczności należą się Pani Julicie Grzebyk, wicedyrektorowi ds. nadzoru nad urzędami skarbowymi i orzecznictwa podatkowego, Pani Ewie Kontek, pełniącej obowiązki dyrektora Izby Skarbowej we Wrocławiu oraz Panu Leszkowi Sygule, kierownikowi Oddziału Analiz i Sprawozdawczości Izby Skarbowej we Wrocławiu.

Wyrazy wdzięczności chciałbym również przekazać osobom, których inspiracja i zachęty umożliwiły powstanie tej książki – Pani Profesor Marii Piotrowskiej oraz Panu Profesorowi Juliuszowi Siedleckiemu. Ich wsparcie oraz cenne uwagi i wskazówki były dla mnie nieocenioną pomocą.

W nadaniu ostatecznego kształtu bardzo pomogły mi uwagi przekazane przez recenzentów – Panią Profesor Krystynę Melich-Iwanek oraz Pana Profesora Adama Szulca, którym w tym miejscu chciałbym podziękować za życzliwość oraz wnikliwą analizę pierwszej wersji tej książki.

Szczególne podziękowania chciałbym wreszcie przekazać moim najbliższym – Ani, Oli, Kubusiowi i Agatce. Ich wiara w sukces oraz wyrozumiała cierpliwość pozwoliły mi dotrzeć do końca, co bez ich miłości i wsparcia nie byłoby możliwe.